

جریان‌های حدیثی شیعه کاشان در قرون پنجم و ششم

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۹۹/۱۲/۱۴

محمد سلامی راوندی^۱

محسن قاسم پور^۲

چکیده

بررسی یک حوزه حدیثی، کمک قابل توجهی به تبیین تاریخ تحولات حدیث یک منطقه می‌کند. معرفی عالمان حدیثی حوزه کاشان در محدوده قرون پنجم و ششم و بررسی کتب نگاشته شده توسط آنان، شناسایی اندیشه‌های حدیثی غالب بر این حوزه را در پی داشته و در نهایت تأثیر و تأثرات این حوزه را بر سیر حوزه‌ها مشخص خواهد کرد. این جستار - که با روش توصیفی تحلیلی سامان یافته - به این نتیجه رسیده که دو جریان شاخص در این قرون بر حوزه حدیثی کاشان حاکم بوده است: اول، جریان فقه محور شامل راویانی با عنوان فقیه و قاضی که شخصیت ممتاز این جریان، قطب‌الدین راوندی است و در آثار او ارتباطات فراوانی بین حوزه کاشان و حوزه بغداد می‌توان یافت. دوم، جریان حدیثی-ادبی شامل محدثانی ادیب که شخصیت گمنام و برجسته این جریان، سید ابوالرضا راوندی است که با در اختیار داشتن نسخه‌های اصیل از کتب شیعه و انتقال میراث حدیثی بغداد به کاشان، مسبب حضور و رفت و آمد عالمانی بزرگ از سیر مراکز حدیثی، برای اقامت و تصحیح کتب حدیثی شیعه گردید. کلیدواژه‌ها: کاشان، شیعه اثنی عشری، قرن پنجم و ششم، ابوالرضا راوندی، قطب راوندی، بغداد.

بیان مسأله

پژوهش درباره تحولات علمی و عصری احادیث و تأثیر آن بر جریان‌های حدیثی در

۱. دکترای علوم قرآن و حدیث دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول) (rahyaftch@gmail.com).

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه علامه طباطبائی (ghasempour@kashanu.ac.ir).

سرزمین‌های اسلامی همواره مورد توجه پژوهش‌گران بوده است. برای این اساس، آنچه که به عنوان مسأله پژوهش حاضر می‌توان در نظر گرفت، چرایی برجستگی دو جریان مرتبط با حدیث در فاصله سده‌های پنجم و ششم هجری است؛ یکی جریان فقه‌محور و دیگری جریان حدیثی - ادبی و این‌که چگونه و چرا دو شخصیت برجسته فقیه و محدث ادیب در این تحولات تأثیرگذار بوده‌اند.

ریشه‌ها و خاستگاه‌ها

از آنجایی که منطقه کاشان از نخستین مناطق شیعه‌نشین ایران بوده و عالمان و محدثانی معروف در قرون اولیه از این منطقه برخاسته‌اند، اهمیت این بررسی دوچندان می‌شود. درباره تشیع مردم این سامان دو نظریه مطرح است: نظریه اول که تشیع کاشان را مربوط به قرن سوم می‌داند و بیان می‌کند که در قرن اول و دوم هجری شخصیتی تأثیرگذار در تشیع وجود نداشته تا تغییر مذهب مردمان این شهر را به او نسبت دهیم یا دست‌کم حضور او را سبب گرایش به این مذهب بدانیم^۱ و نظریه دوم که با تکیه بر حضور سلطان‌علی بن امام محمد باقر (ع) در قرن دوم در منطقه ارده‌ال،^۲ از نواحی قم آن روزگار، ثابت می‌کند که مردم کاشان حداقل در قرن دوم، شیعه و طرفدار ائمه (ع) بوده‌اند.^۳ البته در قرون بعدی محدثان کاشانی‌الأصل معروفی همچون علی بن محمد بن شیره کاشانی^۴ و ابراهیم بن شیبه أسدی^۵ در این حوزه بالیدند که بیان‌گر رشد و نمو این حوزه حدیثی در این دوره است.

جریان‌های حوزه کاشان در قرون پنجم و ششم

شواهد تاریخی، بر رونق حوزه حدیثی کاشان در دو قرن پنجم و ششم دلالت دارد؛ گرچه با بررسی دقیق‌تری می‌توان قرن ششم را نقطه اوج فعالیت حوزه حدیثی کاشان، قطب حدیث نواحی مرکزی ایران، به شمار آورد. فهرست منتجب‌الدین، محدثان کاشانی‌الأصل و ساکن کاشان را در این دوره حدود سی نفر می‌داند که البته اطلاعات ارائه شده در این کتاب بسیار

۱. کاشان در مسیر تشیع، ص ۹۶ با اندکی تلخیص.

۲. این عبارت غلط مشهور است و در منابع کهن نام صحیح این منطقه، اردهار است (ر.ک: تاریخ اصبهان، ج ۱، ص ۵۳) و در تاریخ قم در ص ۱۷۷، ۱۷۹، ۲۷۲، ۲۷۷ و ۳۴۹ و... ذکر شده است.

۳. ر.ک: شرح زندگی و شهادت حضرت سلطان‌علی بن امام محمد باقر (ع)، ص ۲۳ به بعد.

۴. رجال الطوسی، ص ۳۸۱؛ رجال النجاشی، ص ۲۵۵.

۵. رجال الطوسی، ص ۳۷۳ و ۳۸۴.

اندک است. منبع دیگر، دیوان شعر سید ابوالرضا راوندی است که ضمن اشعار و به مناسبت مدح و تمجید افراد، اطلاعاتی از اوضاع کاشان در آن دوره و برخی از قضات و خاندان‌های کاشانی بیان کرده است. اجازات حدیثی نیز منبع دیگری برای دست‌یابی به اطلاعات حدیثی در این دوره است که با بررسی اجمالی این اجازات، رونق این حوزه حدیثی در قرن ششم اثبات می‌شود.

۱. جریان فقه محور

از موضوعاتی که در حوزه حدیثی کاشان در این دو قرن رونق بسیاری داشته، فقه است. از دلایل رونق این موضوع می‌توان به پیش‌کسوتی برخی از محدثان کاشان در قرون اولیه در موضوع فقه دانست؛ افرادی همچون علی بن محمد بن شیرۀ کاشانی (۲۰۰ - ۲۷۰) که نجاشی او را صاحب کتابی جامع و بزرگ در فقه می‌داند.^۱ روایات فقهی فراوانی از ابن‌شیره در المحاسن،^۲ الکافی^۳ و تهذیب الأحکام^۴ وجود دارد. مکاتبات ابن‌شیره نیز او را نه به عنوان یک فقیه و عالم خانه‌نشین، بلکه فقیهی که در متن جامعه حضور داشته و مرجعی برای سؤالات مردم بوده، معرفی می‌کند.^۵

اهمیت به فقه در قرون بعد نیز در کاشان دنبال شد؛ به طوری که در قرن پنجم و ششم، راویان متعددی در حوزه فقهی بالیدند که منتجب‌الدین برخی از این فقها را با توصیف «فقیه» در الفهرست خود معرفی کرده است؛^۶ برای نمونه می‌توان به پادشاه بن محمد علوی حسنی راوندی،^۷ رضی‌الدین ابوالنعیم بن محمد بن محمد القاشانی،^۸ ابوطاهر علی بن ابی‌سعد بن علی القاشانی،^۹ علی بن محمد الوهقی قریب بن الولید،^{۱۰} أفضل‌الدین الحسن

۱. رجال النجاشی، ص ۲۵۶.

۲. المحاسن، ج ۱، ص ۲۷۴؛ ج ۲، ص ۳۲۷ و ۵۲۸.

۳. الکافی، ج ۳، ص ۱۹۷ و ۲۰۹ و ۲۸۴ و ۳۲۶ و ۳۴۴ و ۴۳۰؛ ج ۴، ص ۲۹۰ و ۵۴۳؛ ج ۵، ص ۹ و ۴۴ و ۱۵۱ و ۳۰۸ و ۵۶۲ و ...

۴. تهذیب الأحکام، ج ۲، ص ۳۱۷؛ ج ۴، ص ۱۸۳؛ ج ۶، ص ۱۴۲ و ۱۴۴ و ۱۴۶ و ۱۵۱ و ۱۵۳ و ۲۶۲ و ۲۹۴ و ۳۱۴؛ ج ۷، ص ۴۳۳؛

ج ۸، ص ۳۱۶؛ ج ۱۰، ص ۶۳ و ۸۱

۵. الکافی، ج ۱، ص ۱۰۲؛ ج ۵، ص ۳۱۴؛ تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۱۵۹ و ۲۴۳.

۶. شایان ذکر است که برخی از این افراد در علوم دیگری همچون ادبیات و حدیث نیز متخصص بوده‌اند.

۷. الفهرست (رازی)، ص ۹۶، ش ۳۳۳.

۸. همان، ص ۱۲۸، ش ۵۲۰.

۹. همان، ص ۸۳، ش ۲۵۳.

۱۰. همان، ص ۸۶، ش ۲۷۴.

بن علی بن أحمد المهابادی،^۱ شمس‌الدین علی بن محمد الوشنوی^۲ (ساکن کاشان)،^۳ تاج‌الدین محمد بن محمد معروف به «شوشو»^۴ (ساکن کاشان)^۵ و أبو محمد حسن بن حسین بن علی دوریستی (ساکن کاشان)^۶ اشاره کرد.

همسویا جریان فقه محور و ظهور عملی این جریان در متن جامعه، رايواني هستند که با عنوان قاضی در این دو قرن در کاشان وجود داشته‌اند. کثرت این افراد، دال بر رونق این جریان در حوزه کاشان آن زمان و نشان‌گر کثرت شیعیان و گسترده بودن جامعه ایشان است. از جمله این افراد می‌توان به خاندان قریب اشاره کرد که دوره فعالیت آن‌ها در حدود ۵۳۵ - ۵۶۰ هجری بوده است.^۷ در رأس این خاندان، حسن (حسین) بن محمد، ملقب به سدیدالدین و مکتبی به أبو محمد القریب از قاضیان منطقه راوند کاشان،^۸ فرزند او قاضی جمال‌الدین محمد بن حسین بن محمد بن قریب معروف به ابن‌القریب^۹ و جمال‌الدین بن قریب که با عنوان قاضی القضاة کاشان یاده شده است.^{۱۰}

دیگر خاندان مشهور امامی قرن ششم - که اکثر ایشان سمت قضاوت را در کاشان بر عهده داشتند - خاندان طوسی است. همان طور که از عنوان این خاندان پیداست، اصالتاً اهل طوس بوده‌اند و در تاریخ مشخص نشده که چرا به کاشان مهاجرت کرده‌اند.^{۱۱} در رأس خاندان قاضی طوسی، أبوعلی عبدالجبار بن محمد بن حسین طوسی (م ۵۲۹ هجری) است

۱. همان، ص ۵۱، ش ۹۳.

۲. وشنوی، منسوب به «وشنوة»، یکی از روستاهای قم است (أعیان الشیعة، ج ۱۰، ص ۲۸۱).

۳. الفهرست (رازی)، ص ۹۱، ش ۳۰۵.

۴. شُوشُو بِالضَّمِّ دُعَاءٌ لِلعَنَمِ لِتَأْكُلَ أَوْ تَشْرَبَ؛ خواندن گوسفند برای خوردن علف یا نوشیدن آب را گویند (تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱، ص ۱۷۹).

۵. الفهرست (رازی)، ص ۱۲۱، ش ۴۷۶.

۶. همان، ص ۵۱، ش ۹۶.

۷. مکاتب فقه امامی ایران پس از شیخ طوسی تا پای‌گیری مکتب حله، ص ۱۶۳.

۸. الفهرست (رازی)، ص ۵۱، ش ۹۵.

۹. همان، ص ۱۱۵، ش ۴۳۷.

۱۰. تاریخ الوزراء، ص ۲۱۰.

۱۱. به نظر می‌رسد به دلیل جایگاه والای کاشان در ایران آن روزگار، به این شهر مهاجرت کرده و سمت قضاوت را در این شهر عهده‌دار گشتند. همچنین به احتمال زیاد شرایط بسیار مناسبی برای شیعیان در آن زمان در کاشان فراهم بوده که این افراد به صورت خانوادگی و نه فردی به این شهر مهاجرت کرده‌اند. همچنین محتمل است مرکزیت شهر ری در آن روزگار و ارتباط خاندان‌هایی از راوند با آن شهر، علت مهاجرت جمعی این خاندان از طوس به شهر ری و در ادامه به کاشان باشد. با توجه به ارتباط دوستانه سید ابوالرضا با این خاندان و مرجعیت سید ابوالرضا در کاشان دور نیست که این خاندان به دعوت همو به صورت خانوادگی به کاشان مهاجرت کرده باشند.

که قزوینی رازی از او با عنوان «قاضی أبوعلی طوسی» نام برده است.^۱ از دیگر افراد این خاندان می‌توان به شهاب‌الدین أبوالحسن محمد بن عبدالجبار طوسی، فرزند ارشد أبوعلی طوسی،^۲ قاضی جمال‌الدین علی بن عبدالجبار بن محمد طوسی، فرزند دوم عبدالجبار،^۳ أحمد بن علی بن عبدالجبار طوسی،^۴ قاضی رکن‌الدین عبدالجبار بن علی بن عبدالجبار طوسی،^۵ قاضی تاج‌الدین محمد بن علی بن عبدالجبار طوسی،^۶ قاضی خطیرالدین أبومنصور حسین بن عبدالجبار طوسی، فرزند سوم عبدالجبار،^۷ قاضی زین‌الدین أبوعلی عبدالجبار بن حسین بن عبدالجبار طوسی^۸ و قاضی شرف‌الدین محمد بن حسین بن عبدالجبار طوسی^۹ اشاره کرد.

انتقال میراث فقهی بغداد به کاشان

جریان فقه محور در انتقال میراث فقهی بغداد به کاشان و سیر مناطق نقش داشته است. برای نمونه می‌توان به أبومحمد حسن بن حسین بن علی دوریستی، ساکن کاشان اشاره کرد که أفندی اجازه او را که به خط خودش برای شاگردش شیخ ابوالحسین علی بن حسین واران‌ی بر پشت مجلد اول کتاب المبسوط شیخ طوسی مرقوم داشته، در تاریخ ۵۸۴ هجری، دیده است. بر طبق این اجازه او کتاب المبسوط شیخ طوسی را به واسطه پدر منتجب‌الدین از پدرش از شیخ طوسی روایت می‌کند.^{۱۰}

شخصیت ممتاز این جریان، بی‌شک قطب‌الدین راوندی است که متعلق به حوزه

۱. نقض، ص ۴۱.

۲. همان، ص ۱۹۳ - ۱۹۴.

۳. الفهرست (رازی)، ص ۸۳، ش ۲۵۴. علی بن عبدالجبار در روایت برخی از آثار پیشینیان نقش مهمی ایفا کرده است؛ از جمله در روایت کتاب النهایة شیخ طوسی (بحار الأنوار، ج ۱۰۴، ص ۴۷) تمامی مصنفات سلار بن عبدالعزیز دیلمی (همان، ج ۱۰۴، ص ۷۱) و مصنفات قطب راوندی و سید أبوالرضا راوندی (همان، ج ۱۰۵، ص ۱۶۲) نقش ویژه‌ای داشته است.

۴. همان، ج ۱۰۴، ص ۸۳. أحمد بن علی طوسی در روایت و نشر تمامی آثار قطب‌الدین راوندی، اهتمامی ویژه داشته است.

۵. الفهرست (رازی)، ص ۹۰، ش ۲۹۸.

۶. همان، ص ۱۱۴، ش ۴۳۱.

۷. همان، ص ۵۱، ش ۹۲.

۸. همان، ص ۸۳، ش ۲۵۵.

۹. همان، ص ۱۱۵، ش ۴۳۵.

۱۰. دوریستی کتاب المبسوط شیخ طوسی را از شیخ‌الرئیس عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه، از پدرش، از شیخ طوسی مصنف کتاب روایت کرده است. شیخ‌الرئیس همان عبیدالله یاد شده است که پدر شیخ منتجب‌الدین مؤلف الفهرست است. پس دوریستی در درجه شیخ منتجب‌الدین است (ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۱، ص ۱۷۹ - ۱۸۰).

حدیثی کاشان است. قطب‌الدین راوندی در انتقال آثار فقهی عالمانی همچون شیخ طوسی به کاشان و ایران نقش داشته است. آن گونه که از اجازات حدیثی قابل برداشت است، قدیمی‌ترین نسخه الاستبصار شیخ طوسی با اجازه قطب‌الدین راوندی موجود است.^۱ این نسخه الاستبصار دو جلدی است. جلد اول این نسخه را ابوجعفر نازویه قمی در سال ۵۷۰ هجری کتابت و بر قطب راوندی قرائت کرده است. حیدر بن ابوالفضل بن حسن المهیمن القاسانی در ماه رجب سال ۵۶۹ هجری جلد دوم این نسخه را کتابت کرده است.^۲ توجه به مطلب فوق ثابت می‌کند که قطب در زمان خود آن قدر شناخته شده و معروف بوده که محدثان دیگر حوزه‌های حدیثی برای تصحیح نسخ خطی خود به او مراجعه می‌کردند.

قطب‌الدین صاحب کتب متعددی در زمینه فقه است. آثار فقهی او براساس اطلاعات موجود در منابع عبارت‌اند از: *إحكام الأحكام*،^۳ *الإنجاز فی شرح الإیجاز*،^۴ *بیان الإنفرادات*،^۵ *المغنی فی شرح النهایة*،^۶ *شرح ما یجوز و ما لا یجوز من النهایة*،^۷ *مشکل النهایة*،^۸ *غریب النهایة*،^۹ *نهایة النهایة*،^{۱۰} *النیات فی جمیع العبادات*،^{۱۱} *المستقصی فی الذریعة*،^{۱۲} *مسئلة فی*

۱. تا مدت‌ها تصور می‌شد که نسخه الاستبصار کتابخانه شیخ هادی آل کاشف الغطاء در نجف اشرف به تاریخ ذی‌القعدة سال ۵۷۳ هجری، قدیمی‌ترین نسخه این کتاب است؛ در حالی که نسخه فوق‌الذکر قدیمی‌تر است. نسخه مذکور در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۱۳۶۷۸ و ۱۳۶۷۹ موجود است.

۲. «صفحة مشرفة عن تاریخ السماع و القرائة و الاجازة عند الامامية (نسخة نهج البلاغة برواية السيد الراوندی أنموذجا)»، ص ۹۲ - ۹۳.

۳. الفهرست (رازی)، ص ۶۸، ش ۱۸۶؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱، ص ۲۹۱.

۴. این کتاب شرح الإیجاز فی الفرائض شیخ طوسی است که نسخه خطی آن ضمن مجموعه‌ای از قرن دهم در کتابخانه عمومی امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف اشرف موجود است («نهج البلاغة عبر القرون (۷)»، ص ۲۷۱).

۵. الفهرست (رازی)، ص ۶۸، ش ۱۸۶؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۳، ص ۱۷۶.

۶. الفهرست (رازی)، ص ۶۸، ش ۱۸۶. منتجب‌الدین آن راده مجلد می‌داند کتابی تقریباً به بزرگی مجمع البیان. این کتاب تا قرن هشتم موجود بوده؛ زیرا شهید اول در کتاب البیان در بحث سجدته مطلبی از آن نقل می‌کند (البیان، ص ۱۷۳).

۷. الفهرست (رازی)، ص ۶۸، ش ۱۸۶.

۸. در منابع اسامی مشکلات النهایة یا شرح مشکلات النهایة نیز برای این کتاب ذکر شده است (ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۲، ص ۴۲۳ - ۴۲۴؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۴، ص ۶۶). این کتاب تا قرن هشتم موجود بوده؛ زیرا علامه حلی در مختلف الشیعة خود در بحث نکاح از این کتاب نقل کرده است (مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة، ج ۷، ص ۱۶۸).

۹. الفهرست (رازی)، ص ۶۸، ش ۱۸۶؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۶، ص ۵۰. به نظر می‌رسد این کتاب در شرح لغات مشکل فقهی کتاب النهایة شیخ طوسی باشد.

۱۰. الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۲۴، ص ۴۳۱.

۱۱. الفهرست (رازی)، ص ۶۸، ش ۱۸۶.

۱۲. همان. شرحی بر الذریعة سید مرتضی در سه مجلد در علم اصول فقه است.

الخمس،^۱ مسئله الأخرى فى الخمس،^۲ مسئله فى صلاة الآيات،^۳ مسئله فى العقیقة،^۴ مسئله فى فرض من حضر الأداء و علیه القضاء،^۵ شجار العصابة فى غسل الجنابة،^۶ المسئلة الكافية (الشافية) فى الغسلة الثانية،^۷ شرح آیات الأحكام،^۸ الرائع فى الشرائع^۹ و حل المعقود من الجمل و العقود.^{۱۰}

شایان ذکر است که از میان آثار فقهی قطب، تنها جزوه ای با عنوان سؤال و جواب فقهی و کتاب فقه القرآن وی امروزه موجود است. گرچه اکثر کتب فقهی قطب امروزه مفقود است، ولی منقولات آن در کتب فقهای قرن هفتم تا نهم قابل بازیابی است. علت اقبال به نظریات قطب، شاید بدین دلیل باشد که او شارح آثار فقهای بزرگی چون شیخ طوسی است؛ به طوری که تنها پنج عنوان از کتب فقهی او بر مدار کتاب النهایة شیخ طوسی است.^{۱۱} جایگاه فقهی قطب راوندی در میان فقهای متأخر از خود، آن قدر والاست که علاوه بر نقل منقولات وی در کتب متأخرین، نظریات فقهی او در برخی موارد بر نظریات فقهای برجسته ترجیح داده شده است؛ به عنوان نمونه قطب، خون سگ، خوک و کافر را به دمء ثلاثه ملحق می‌کند؛ در حالی که ابن ادریس حلی با این مطلب مخالف است و شاهد مخالفت خود را

۱. همان، ص ۶۹، ش ۱۸۶.

۲. همان.

۳. همان.

۴. همان.

۵. همان. در الذریعة کتابی با عنوان رسالة فى الصلاة الحاضرة لمن علیه الفاتنة جزء آثار قطب ذکر شده که به نظر می‌رسد با کتاب مورد بحث یکی باشد (الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۵، ص ۸۲).

۶. الفهرست (رازی)، ص ۶۹، ش ۱۸۶.

۷. همان؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۳، ص ۱۲.

۸. الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱، ص ۴۱ - ۴۲. این کتاب ظاهراً غیر از فقه القرآن قطب است؛ همچنان که درأمل الآمل به این مطلب تصریح شده است، ولی افندی این کتاب را همان فقه القرآن می‌داند.

۹. گرچه این کتاب امروزه مفقود است، ولی شواهدی وجود دارد که تا زمان شهید اول نیز موجود بوده است. فاضل آبی در کشف الرموز، علامه حلی در المختلف و شهید اول در الذکری مطالبی از این کتاب نقل کرده‌اند. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه، ر. ک: کشف الرموز فى شرح مختصر النافع، ج ۱، ص ۴۰، ۱۷۱، ۱۷۲ و...؛ مختلف الشیعة فى أحكام الشریعة، ج ۲، ص ۲۱۹؛ ج ۳، ص ۸۱؛ ذکری الشیعة فى أحكام الشریعة، ج ۲، ص ۲۳۵؛ ج ۳، ص ۴۲۱.

۱۰. الفهرست (رازی)، ص ۶۸، ش ۱۸۶. برخی عنوان این کتاب را حل العقود فى الجمل و العقود ذکر کرده‌اند (أعیان الشیعة، ج ۷، ص ۲۶۰). از عنوان مشخص است که این کتاب، شرح کتاب الجمل و العقود شیخ طوسی است.

۱۱. اسامی کتب مذکور بدین شرح است: المعنى فى شرح النهایة، شرح ما يجوز و ما لا يجوز من النهایة، مشکل النهایة، غریب النهایة و نهایة النهایة.

ادعای اجماع امامیه در این موضوع ذکر می‌کند، ولی علامه حلی قول قطب‌الدین راوندی را برمی‌گزیند.^۱ نمونه دیگر در باب مسئله عبد مکاتب، فاضل‌آبی قول راوندی را به صواب نزدیک‌تر می‌داند.^۲ از جمله افرادی که نظریات فقهی قطب راوندی را در کتب خود مطرح کرده‌اند، می‌توان به ابن‌ادریس حلی در السرائر،^۳ ابن طاووس حلی در الإقبال،^۴ فاضل‌آبی در کشف‌الرموز،^۵ محقق حلی در المعتمر،^۶ علامه حلی در مختلف‌الشیعه^۷ و شهید اول در غایة المراد^۸ اشاره کرد.

۲. جریان حدیثی - ادبی با تکیه بر نقش سید ابوالرضا راوندی

جریان دیگری که در قرن پنجم و ششم در حوزه حدیثی کاشان رونق فراوانی داشت، جریان ادبی است با رویکرد حدیثی - ادبی. نمی‌توان از جنبه‌های گونه‌گون این جریان حدیثی - ادبی سخن به میان آورد و از نقش سترگ و تأثیرگذار شخصیت کم‌نظیر این دوره، یعنی سید ابوالرضا راوندی سخن نگفت.

کاشان در این دوره، شهری ادیب‌پرور بوده و ادیبان کاشانی در دستگاه حکومت سلجوقیان نفوذ چشم‌گیری داشته‌اند.^۹ تأیید دیگری برای این مطلب، راویان متعدد با وصف «ادیب» در الفهرست منتجب‌الدین مرتبط با این حوزه است؛ برای نمونه می‌توان به أبوالعلاء زید بن علی بن منصور راوندی،^{۱۰} الشیخ الأديب محمد بن محمد أيوب المفيد القاشاني،^{۱۱} أحمد بن علی مهابادی،^{۱۲} حسن بن علی بن أحمد مهابادی،^{۱۳} جمال‌الدین أبوسعید بن

۱. مختلف‌الشیعة فی أحكام الشریعة، ج ۱، ص ۴۷۶.

۲. کشف‌الرموز، ج ۲، ص ۳۰۷.

۳. السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۱۷۷؛ ج ۲، ص ۷۳۱.

۴. الإقبال بالأعمال الحسنة، ج ۱، ص ۵۸.

۵. کشف‌الرموز فی شرح مختصر النافع، ج ۱، ص ۱۱۱، ۱۱۷، ۱۳۷، ۲۵۴، ۳۲۱، ۳۸۷، ۴۶۳، ۵۰۷ و....

۶. المعتمر فی شرح المختصر، ج ۱، ص ۷۴، ۲۵۷، ۴۳۵، ۴۴۶؛ ج ۲، ص ۸۹.

۷. مختلف‌الشیعة فی أحكام الشریعة، ج ۱، ص ۴۷۶، ۴۸۲، ۴۸۴، ۴۸۵؛ ج ۲، ص ۲۱۹، ۲۶۳ و....

۸. غایة المراد فی شرح نکت الإرشاد، ج ۱، ص ۳۷، ۸۳، ۱۰۰؛ ج ۳، ص ۵۱۸؛ ج ۴، ص ۱۸۶ و....

۹. راحة الصدور و آية السرور، ص ۵۱.

۱۰. الأربعون حدیثاً، ص ۲۲.

۱۱. الفهرست (رازی)، ص ۱۲۲، ش ۴۸۰.

۱۲. همان، ص ۳۵، ش ۱۴.

۱۳. همان، ص ۵۱، ش ۹۳.

فرخان،^۱ موفق الدین علی بن ابی علی بن زیادة الأحنفی،^۲ حسن (حسین) بن محمد، ملقب به سدیدالدین و مکتبی به أبو محمد القریب،^۳ جمال الدین محمد بن حسین بن محمد بن قریب معروف به ابن القریب^۴ و تاج الدین علی فرزند عبدالله بن أحمد بن حمزة الجعفری^۵ اشاره کرد.

محور مهم این جریان، بی شک سید ابوالرضا راوندی است که خدمات فراوانی به تشیع و محدثان در قرن ششم ارائه کرده است. گرچه سید ابوالرضا راوندی در نقل تمامی آثار شیخ طوسی نقش مؤثر داشته^۶ و در نقل کتاب رجال النجاشی با واسطه^۷ ابوصمصام ذوالفقار بن معبد حسنی (راوی اصلی کتاب رجال نجاشی) نقش داشته،^۷ ولی خدمت منحصر به فرد سید ابوالرضا به تشیع، روایت میراث حدیثی گذشتگان و انتقال آن به آیندگان است تا آنجا که وی به عنوان پل ارتباطی برای انتقال این میراث به آیندگان تلقی می‌گردد. گاهی او به عنوان تقویت‌کننده اسناد انتقال این میراث به آیندگان و در برخی موارد او راوی منحصر به فرد این میراث است که می‌توان گفت به احتمال بسیار زیاد اگر او نبود، اکنون این میراث به دست ما نمی‌رسید. سید ابوالرضا راوندی برای روایت و انتقال این میراث، همانگونه که سنت محدثان و عالمان بزرگ همچون شیخ صدوق بوده، مسافرت‌های متعددی کرده است. اسامی مکان‌هایی که سید ابوالرضا برای املا و سماع احادیث سفر کرده، بدین شرح است: قم، اصفهان، ری،^۸ نیشابور، بیهق، بغداد، مکه، مدینه، کربلاء، نجف، خراسان،^۹ قومس (دامغان)، قزوین، آبه (آوه)، ساوه، ابهر، حلّه، فیحاء، زنجان، شیراز و...^{۱۰} برخی از خدمات سید ابوالرضا بدین شرح است:

۱. همان، ص ۶۹، ش ۱۸۸. نام کامل این شخص، علی بن مسعود بن محمد بن فرخان است (دیوان راوندی، ص ۱۳۸). از این‌که منتجب الدین به ذکر کنیه او اکتفا کرده و نام او را در حرف «سین» از کتاب خود آورده، معلوم می‌شود که نام اصلی وی را که «علی» بوده، نمی‌دانسته است.
۲. الفهرست (رازی)، ص ۸۷، ش ۲۸۰.
۳. همان، ص ۵۱، ش ۹۵.
۴. همان، ص ۱۱۵، ش ۴۳۷.
۵. همان، ص ۸۰، ش ۲۴۰.
۶. مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۱۱.
۷. بحار الأنوار، ج ۱۰۴، ص ۹۵.
۸. دیوان راوندی، ص ۱۹۳.
۹. بغیة الطلب فی تاریخ حلب، ج ۵، ص ۲۴۰۵.
۱۰. موسوعة العلامة المرعشی، ج ۱، ص ۲۷۵ - ۲۷۶.

الف) شرح، تصحیح و اجازه میراث حدیثی بغداد در کاشان

یکی از خدمات سید ابوالرضا راوندی، شرح و تصحیح میراث حدیثی است تا آنجا که او کاشان را به محل آمد و شد محدثان حوزه‌های حدیثی، برای تصحیح کتب حدیثی شیعه تبدیل کرده است. محدث نوری، سید ابوالرضا را از مشایخ بزرگی می‌داند که اکثر اسانید اجازات به او منتهی می‌شود.^۱

بر اساس اطلاعات نسخ خطی، نسخه‌هایی از آثار کهن شیعه با اجازه سید ابوالرضا راوندی موجود است که او این آثار را در سفری که در سال ۵۱۱ هجری به بغداد نموده، دریافت کرده است.^۲ از جمله این آثار می‌توان به الامالی سید مرتضی، شرح نهج البلاغه، خصائص الأئمة و تلخیص البیان سید رضی، رساله اهوازیه، کتاب من لایحضر الفقیه و الامالی شیخ صدوق اشاره کرد. در ادامه اطلاعاتی درباره این کتب ارائه می‌کنیم:

۱. الحاشیه علی أمالی المرتضی

سید ابوالرضا تعلیقات زیادی بر کتاب غرر و درر نوشته که أفندی آن‌ها را با خط خودش، بر پشت نسخه‌ای که برای شاگردش سید ناصرالدین ابوالمعالی محمد اجازه داده، دیده است.^۳

همچنین حسین بن ابی‌عبدالله بن ابراهیم خومجانی، نسخه‌ای نفیس از الامالی سید مرتضی را - که در سال ۵۶۷ هجری کتابت شده - در تملک داشته که اکنون به شماره ۱۴۵ در کتابخانه اسکوریال موجود است و اساس تصحیح الامالی سید مرتضی توسط محمد ابوالفضل ابراهیم بوده است. خومجانی نسخه را نزد سید ابوالرضا راوندی خوانده و از وی در سال ۵۶۸ هجری اجازه روایت آن را دریافت کرده است. سید ابوالرضا کتاب امالی را به روایت استادش ابن‌اخوة بغدادی از ابوغانم عصمی از سید مرتضی روایت کرده است.^۴

۲. شرح نهج البلاغه

یکی از مهم‌ترین آثار سید ابوالرضا راوندی، شرح نهج البلاغه‌امیرالمؤمنین است. این شرح غیر از شرح نهج البلاغه قطب‌الدین راوندی است و مجلسی در بحار الأنوار هر دو راوندی را صاحب شرح

۱. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، الخاتمة، ج ۱، ص ۱۷۴.

۲. ذیل شرح نهج البلاغه سید ابوالرضا راوندی این مطلب به طور مبسوط بیان خواهد شد.

۳. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۴، ص ۳۷۱.

۴. «اهمیت نسخه‌های خطی برای مطالعه تاریخ تشیع»، شماره ۸۴ و ۸۵، پاورقی ص ۱۶۰.

نهج البلاغه می‌داند.^۱ سید عبدالعزیز طباطبایی معتقد است که سید ابوالرضا را می‌توان اولین شارح نهج البلاغه قلمداد کرد؛ زیرا دیگرانی که در زمره اولین شارحان نهج البلاغه معرفی شده‌اند، بعدها شرح خود را تکمیل کرده‌اند. سید ابوالرضا در سفر علمی خود از کاشان به بغداد در نوجوانی و برای طلب علم، به نسخه اصل نهج البلاغه به خط سید رضی، دست یافته و در ربیع الأول سال ۵۱۱ هجری برای خود استنساخ کرده، تعلیقاتی بر آن نگاشته و کلمات غریب آن را تفسیر و جملات مبهم آن را توضیح داده است.^۲

برخی از بزرگان به نسخه شرح نهج البلاغه راوندی به خط خود مؤلف دسترسی داشته‌اند. محمد نازویه قمی از افرادی است که در کاشان حضور یافته و نسخه نهج البلاغه سید ابوالرضا را از طریق سماع از او دریافت کرده است. توضیح مطلب آن که نسخه بسیار قدیمی از نهج البلاغه در کتابخانه «المتحف العراقي» به خط محمد بن حسن بن نازویه قمی به تاریخ ۵۵۶ هجری موجود است.^۳ ناسخ، این نسخه را با نسخه علی بن زید ابوالقاسم بیهقی (ابن فندق) مقابله کرده است. محمد نازویه قمی در نیمه شوال سال ۵۶۸ هجری این نسخه را بر قطب راوندی نیز قرائت کرده است.^۴ همو، همچنین این نسخه را با نسخه سید ابوالرضا راوندی، با درج تمامی حواشی نسخه ابوالرضا در نسخه خود، در ربیع الاول سال ۵۷۱ هجری در کاشان مقابله و در مدت ۲۲ روز (از ابتدای ربیع الاول ۵۷۱ تا ۲۲ همان ماه) بر سید ابوالرضا راوندی قرائت کرده است. سید ابوالرضا در ربیع الثانی همان سال (۵۷۱ هجری) به وی اجازه روایت این نسخه را داده است.^۵

به علاوه، نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه در کتابخانه رضا در شهر رامپور به شماره ۱۱۹۰

۱. بحار الأنوار، ج ۱۰۷، ص ۱۶۸.
 ۲. «فی رحاب نهج البلاغه (۵)؛ نهج البلاغه عبر القرون»، ص ۱۶۰. این مطلب در آخرین نسخه‌ای از کتاب نهج البلاغه نگاشته محمد رضا تستری در ربیع الثانی سال ۱۰۵۹ هجری آمده است. او این مطلب را از نسخه‌ای در قرن ششم به خط علی بن محمد المتطبب قمی، از شاگردان سید ابوالرضا و صاحب اجازه از وی، نقل می‌کند. همین مطلب در نسخه ابوالفتوح أحمد بن ابوعبدالله بلکوبین ابوطالب الآبی، شاگرد علامه حلی نیز موجود است. او نیز نسخه‌ای از شرح نهج البلاغه ابوالرضا راوندی را استنساخ کرده که در پایان آن به همین مطلب تصریح شده است. از نسخه او نیز، محمد صادق بن محمد شفیع یزدی در سال ۱۱۳۲ هجری استنساخ کرده که اکنون در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۲۷۳ موجود است (ر. ک: «صفحة مشرقة عن تاریخ السماع والقراءة والاجازة عند الامامية (نسخة نهج البلاغه بروایة السید الراوندی أتمودجا)»، پاورقی ص ۱۳۲ - ۱۳۱).

۳. «صفحة مشرقة عن تاریخ السماع والقراءة والاجازة عند الامامية (نسخة نهج البلاغه بروایة السید الراوندی أتمودجا)»، ص ۷۹.

۴. همان، ص ۸۱.

۵. همان، ص ۸۲.

موجود است که در ۵۵۳ هجری توسط عبدالجبار بن حسین بن اَبی القاسم حاجی فراهانی، زمانی که سید ابوالرضا راوندی برای استراحت به روستای جوشقان رفته، از روی نسخه وی کتابت شده؛ جز آن‌که در این نسخه، کاتب اشاره‌ای به این‌که نسخه اساس کتابت او نسخه نهج البلاغه همراه ابوالرضا بوده، در چه سالی یا از روی کدام نسخه کتابت شده، نکرده، اما نسخه اساس کتابت، باید همان نسخه‌ای باشد که ابوالرضا در سال ۵۱۱ هجری در بغداد از روی نسخه اصل کتابت کرده است.^۱

همچنین جمال‌الدین علی بن محمد القمی المتطبب،^۲ از شاگردان سید ابوالرضا، شرح نهج البلاغه راوندی را با اجازه از او روایت می‌کند، ولی نسخه خود را پس از وفات سید ابوالرضا در سال ۵۸۹ هجری بفرزند او، عزالدین مرتضی علی بن فضل الله راوندی، قرائت می‌کند.^۳

دقت در مطالب فوق می‌رساند که افرادی همچون محمد نازویه قمی به مقابله نسخه نهج البلاغه خود نزد بزرگانی از حوزه‌های مهم حدیثی آن روزگار، چون نیشابور و ری، بسنده نکرده و به کاشان سفر می‌کنند تا از نسخه این محدث کاشانی نیز بهره‌وفی ببرند. این مطلب بیان‌گر اهمیت این نسخه نهج البلاغه، نزد محدثان بزرگ آن دوره است.

اعقاب ابوالرضا راوندی باید نسخه اخیر و کتابخانه او را در اختیار داشته باشند و مشخصاً نوّه دختری او، یعنی حسن بن محمد بن عبدالله بن علی جعفری حسینی در ۶۳۱ هجری از کتابت نسخه‌ای از نهج البلاغه فراغت حاصل کرده که علی القاعده و به احتمال بسیار باید کتابتی از همان نسخه جدش ابوالرضا راوندی باشد.^۴

شرح نهج البلاغه سید ابوالرضا تا قرن هشتم نیز موجود بوده و ابن عتائمی حلی (متوفای بعد از ۷۸۸ هجری) در شرح خود بر نهج البلاغه از آن استفاده کرده است.^۵

۳. خصائص الأئمة

قدیمی‌ترین نسخه خطی موجود از خصائص الأئمة سید رضی، مربوط به کتابخانه رضا در رامپور هند است که میکروفیلم آن در کتابخانه سید عبدالعزیز طباطبایی در قم موجود

۱. ناهمیت نسخه‌های خطی برای مطالعه تاریخ تشیع، ص ۱۷۳. نسخه موجود ۱۱۹۰ در کتابخانه رضا مشتمل بر کتاب خصائص الأئمة نیز هست.

۲. الفهرست (رازی)، ص ۹۱، ش ۳۰۶.

۳. «صفحة مشرقة عن تاريخ السماع والقراءة والاجازة عند الامامية (نسخة نهج البلاغة برواية السيد الراوندی أنموذجا)»، ص ۱۳۴.

۴. «اهمیت نسخه‌های خطی برای مطالعه تاریخ تشیع»، ص ۱۷۴.

۵. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ۱۴، ص ۱۴۳.

است. این نسخه را فردی به نام عبدالجبار بن حسین بن ابی القاسم حاج فراهانی، ساکن در روستای خومجان،^۱ در روز چهارشنبه چهارم شوال ۵۵۳ هجری کتابت کرده است.^۲ فراهانی نسخه را نزد سید ابوالرضا راوندی خوانده و ابوالرضا در صفحه عنوان نسخه، اجازه روایت آن را به او داده است. سید ابوالرضا در این نسخه بیان می‌کند که او این کتاب را از شیخ خود ابوالفتح اسماعیل بن فضل بن احمد بن أخشید سراج از ابومظفر عبدالله بن شیبب از ابوالفضل خزاعی از سید رضی روایت کرده است.^۳

۴. تلخیص البیان فی مجاز القرآن

دو نسخه خطی از کتاب تلخیص البیان فی مجاز القرآن سید رضی مربوط به قرن ششم در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است که نسخه اول به شماره ۱۰۳۴ کاستی‌هایی دارد، ولی نسخه دوم به شماره ۵۴۷۰ کامل است. کاتب نسخه دوم، محمد بن حسن بن محمد حافظ رهقی است که آن را در روز جمعه عصر در شهر آبه^۴ در تاریخ ۲۹ رجب سال ۵۴۷ هجری کتابت کرده است. در حاشیه برگه آخرین نسخه آمده است:

من این نسخه را با نسخه اصلی که از آن سید ابوالرضا راوندی بوده در شهر (اندوز = کاشان) در آخر جمادی الثانی سال ۵۶۴ هجری مقابله کرده‌ام.^۵

۵. رساله اهوازیه

از دیگر آثار کتابت شده نزد سید ابوالرضا راوندی، رساله اهوازیه است که در روز چهاردهم محرم سال ۵۵۴ هجری در مسجد جامع کاشان توسط همان خومجانی کتابت شده است.^۶

۶. کتاب من لایحضر الفقیه و أمالی صدوق

با استفاده از اطلاعات نسخ خطی این گونه به دست می‌آید که سید ابوالرضا به عنوان پرچمدار انتقال میراث حدیثی شیعه در قرن ششم در کاشان، اجازه نقل برخی آثار شیخ صدوق را نیز به شاگردان خود داده است؛ برای نمونه سید محمد بن حسن علوی کاشانی از

۱. خومجان، دهی است از شهرستان فراهان در استان مرکزی.

۲. «اهمیت نسخه‌های خطی برای مطالعه تاریخ تشیع»، ص ۱۶۰.

۳. خصائص الأئمة، ص ۱۵.

۴. شهری کوچک نزدیک ساوه که بین عامه به «آوه» معروف است و اهل آن شیعه هستند؛ در مقابل ساوه که سنی

مذهب‌اند و پیوسته بین این دو شهر نزاع مذهبی وجود داشته است (معجم البلدان، ج ۱، ص ۵۰).

۵. «المتبقی من مخطوطات نهج البلاغه حتی نهاية القرن الثامن»، ص ۴۷.

۶. «اهمیت نسخه‌های خطی برای مطالعه تاریخ تشیع»، ص ۱۷۵.

راویان کاشانی است که سید ابوالرضا نسخه‌ای از کتاب من لا یحضره الفقیه را به او اجازه داده است. آیه الله مرعشی این اجازه را بر پشت نسخه خطی این کتاب دیده است.^۱ همچنین با استفاده از اطلاعات نسخه‌ای از الامالی صدوق، این نکته به دست می‌آید که سید ابوالرضا راوندی با سه واسطه از شیخ صدوق نیز روایت کرده است. توضیح، آن‌که بر پشت نسخه‌ای از الامالی صدوق، آمده است:

ابوالرضا فضل الله بن علی حسنی راوندی می‌گوید خبر داد به من به این کتاب، شیخ فقیه علی بن عبدالصمد تمیمی به اجازه‌ای که در ربیع الثانی سال ۵۲۹ هجری از نیشابور برای من نوشته و همچنین به دو فرزندم احمد و علی اجازه داده است. وی در آن اجازه اظهار داشته است: خبر داد به من پدرم ابوالحسن علی بن عبدالصمد^۲ از ابوالبرکات علی بن حسین خوزی از املاکننده‌اش (شیخ صدوق).^۳

این فرهنگ استنساخ بعد از سید ابوالرضا راوندی نیز همچنان باقی ماند؛ به طوری که علی بن ابراهیم بن حسن بن موسی فراهانی ساکن کاشان نسخه‌ای از الانتصار سید مرتضی را کتابت کرده که در کتابخانه آیه الله مرعشی به شماره ۳۵۹۸ موجود است. او این نسخه را در روز سه شنبه ۲۵ ماه ذی القعدة سال ۵۹۱ هجری در منزلش در «باب ولان» استنساخ کرده است. نسخه اخیر بعدها در تملک منصور بن علی بن محمد بن الحسن الطوسی به تاریخ ۷۶۲ هجری بوده است.^۴

گرچه این نسخه بعد از وفات سید ابوالرضا در کاشان استنساخ شده، ولی به نظر می‌رسد با توجه به شواهد قبلی، فرزندان سید ابوالرضا این مسئولیت خطیر تصحیح نسخ خطی را بعد از او دنبال کردند و به احتمال قوی این کتاب نیز از رهگذر سفر سید ابوالرضا به بغداد باشد. در تأیید این مطلب می‌توان گفت که بنا بر اطلاعات شجره‌نامه‌های قدیمی، از اقدامات عزالدین علی فرزند سید ابوالرضا، ساخت مدرسه‌ای بزرگ در شهر دارالمؤمنین کاشان کنار آرامگاه پدرش (غیر از مدرسه مجدیه) است.^۵

۱. موسوعة العلامة المرعشی، ج ۱، ص ۲۵۷.

۲. الشیخ ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد النیسابوری التمیمی پدر علی بن عبدالصمد است که نام پدر و پسر هر دو علی است (ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۴، ص ۱۱۱).

۳. همان، ج ۴، ص ۳۷۱ - ۳۷۲.

۴. تشیح: تاریخ و فرهنگ، پاورقی ص ۱۸۳.

۵. موسوعة العلامة المرعشی، ج ۱، ص ۲۴۴.

با این توصیفات و شواهد اطمینان می‌یابیم که کاشان در آن سال‌ها محل تجمع عالمان بزرگی بوده و بسیاری از میراث حدیثی شیعه در آن روزگاران در کاشان کتابت شده و سید ابوالرضا راوندی با در اختیار داشتن نسخه‌های اصیل بزرگان شیعه و وسعت اطلاعات حدیثی، یکه‌تاز این میدان بوده است.

ب) انتقال میراث حدیثی توسط سید ابوالرضا راوندی به متأخرین

میراث انتقالی سید ابوالرضا راوندی از بغداد به کاشان در ادامه به سیر حوزه‌های حدیثی همچون حله منتقل شد؛ به عنوان نمونه شرح نهج البلاغه سید ابوالرضا تا قرن هشتم نیز موجود بوده و ابن عثاقی حلی (متوفای بعد از ۷۸۸ هجری) در شرح خود بر نهج البلاغه از آن استفاده کرده است.^۱

نمونه دیگر، کتاب ادعیه السر^۲ است که دارای اسناد متعددی است و در دو سند آن سید ابوالرضا راوندی نقش اصلی دارد.^۳

نمونه دیگر از ادعیه‌ای که سید ابوالرضا راوندی در انتقال آن نقش منحصر به فردی داشته، مجموعه روایاتی از امام رضا (علیه السلام) موسوم به ادعیه الوسائل الی المسائل است^۴ که در سند آن این گونه آمده است:

سید ابوالرضا راوندی گفت که خبر داد مرا سید مرتضی بن داعی حسنی در شهر ری، از جعفر بن محمد دوریستی، از پدرش، از شیخ صدوق که گفت: حدیث کرد مرا عبدالله بن رواحه بن مسعود، از ابراهیم بن محمد بن حارث نوفلی، از پدرش که خادم و ملازم امام رضا (علیه السلام) بود، این گونه روایت می‌کند...^۵

از سوی دیگر، علامه مرعشی، عزالدین علی فرزند سید ابوالرضا راوندی را صاحب رساله‌ای با عنوان، الرسائل الی المسائل از امام رضا (علیه السلام) می‌داند که از مکتوبات قرن ششم در

۱. الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۱۴، ص ۱۴۳.

۲. این کتاب در بردارنده سی و سه دعا و حدیث قدسی است که در شب معراج بر رسول خدا وارد شده و هر کدام برای اهداف خاصی است. ادعیه السر، چاپ در مجموعه میراث حدیث شیعه به کوشش مهدی مهریزی، دفتر چهارم، ص ۱۹۵ - ۱۹۶.

۳. بحار الأنوار، ج ۹۲، ص ۳۲۴ - ۳۲۵؛ الجواهر السنیه فی الأحادیث القدسیة، ص ۳۵۸.

۴. این ادعیه شامل ده مناجات استخاره، طلب عفو، سفر، طلب رزق، استعاذه، طلب توبه، طلب حج، طلب رفع ظلم ظالم، شکر خداوند و طلب حوائج است.

۵. کنوز النجاح، ص ۴۰ - ۴۱.

۲۶ صفحه و نسخه‌ای از آن در کتابخانه نصیری امینی موجود است. بنا بر نقل علامه مرعشی، این رساله مشتمل بر دعاء السر، ظاهراً متفاوت با کتاب سید ابوالرضا در این موضوع، است.^۱ گرچه در نگاه اول، به خاطر تشابه عنوان شاید تصور شود که این کتاب همان ادعیه الوسائل الی المسائل سید ابوالرضا راوندی است که به نقل از فرزند وی ذکر شده، اما با بررسی متن ادعیه الوسائل - که در کتاب کنوز النجاح^۲ طبرسی صاحب مشکاة الأنوار ذکر شده - مشخص می‌گردد که این متن با متن ادعیه السر کاملاً متفاوت است و گرچه هر دو دعا از جمله احادیث قدسی هستند و در برخی عناوین مشترک هستند، ولی محتوای آن‌ها با هم کاملاً متفاوت‌اند.

نمونه دیگر، کتاب الأربعین فی الأحادیث سید ابوالرضا راوندی است که ابن طاووس حلی در کتاب الیقین خود نام آن را سنة الأربعین فی سنة الأربعین بیان کرده است. او همچنین به این کتاب دسترسی داشته و دو مورد از آن نقل کرده است.^۳ علامه مرعشی عنوان کتاب را سنة الأربعین فی شرح الأربعین حدیثاً ذکر کرده و آن را در شمول مسائل علمی کم‌نظیر می‌داند.^۴ نمونه دیگر، دعای جوشن صغیر^۵ است که گرچه دارای اسنادی متعدد است، لیکن طبرسی در کنوز النجاح اولین سند آن را این گونه ذکر می‌کند:

سید ابوالرضا راوندی می‌گوید: به من خبر داد سید ابوتراب حسنی از ابوعبدالله جعفر بن محمد دوریستی، از ابوعبدالله الدؤللی، از هارون بن موسی تلعبکری که گفت: حدیث کرد مرا ابوالعباس بن علی بن ابراهیم، از عمارة بن زید عقیلی، از عبدالله بن علاء از امام صادق علیه السلام از اجداد طاهرینش از امام علی علیه السلام که خطاب به فرزندش امام حسین علیه السلام به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: ...^۶

نمونه دیگر، کتاب خبر مولانا القائم علیه السلام از مکتوبات سید ابوالرضا راوندی و متعلق به

۱. موسوعة العلامة المرعشی، ج ۱، ص ۲۴۴.

۲. کنوز النجاح، ص ۴۰ - ۵۰.

۳. الیقین باختصاص مولانا علی علیه السلام بامرة المؤمنین، ص ۴۶۷ و ۵۱۱.

۴. موسوعة العلامة المرعشی، ج ۱، ص ۲۶۶.

۵. کنوز النجاح، ص ۵۱. این دعا سرّی از اسرار خداوند است که به رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم تعلیم داده شده و مختص دادرسی به مظلومان است که به جوشن معروف شده است. این دعا به جهت امان از آفات و عقوبات دنیوی و بهره‌وری از نعمت‌های اخروی است که تعلیم آن تنها به اهل آن جایز و بر مشرکان حرام است؛ زیرا کسی با این دعا خدا را نمی‌خواند، مگر این که حاجت او برآورده خواهد شد. روایات مشهوری در اهمیت این دعا و سرعت اجابت آن ذکر شده است.

۶. همان.

قرن ششم که نسخه‌ای از آن در ده صفحه در کتابخانه میرزا فخرالدین نصیری امینی موجود است.^۱ ابن طاووس، حدیثی طولانی درباره تعداد یاران امام زمان عجل الله تعالی فرجه و تعیین جایگاه ایشان، از کتاب یعقوب بن نعیم بن قرقارة،^۲ از نسخه‌ای ارزشمند و قدیمی ذکر می‌کند که بر روی آن نسخه، خط سید فضل الله راوندی بوده است.^۳

نمونه دیگر، کتاب قنوت موالینا الائمه المعصومین سید ابوالرضا راوندی از مکتوبات قرن ششم که نسخه‌ای از آن در چهل صفحه در کتابخانه میرزا فخرالدین نصیری امینی موجود است.^۴ به نظر می‌رسد که محتوای این کتاب، همان قنوتاتی باشد که سید بن طاووس در مهج الدعوات از اصلی که آن را یافته، نقل می‌کند.^۵

نمونه دیگر، مناجات‌الهیات است که راوی اصلی این مناجات، سید ابوالرضا راوندی است. این مناجات توسط خواجه عبدالحق سبزواری در قرن دهم به پارسی برگردانده شده است. همو این مناجات را به الهیات نام‌گذاری کرده؛ در حالی که در بحار الأنوار^۶ و المصباح کفعمی^۷ از آن با عنوان «مناجات أمير المؤمنين» یاد شده است. گویا مناسبت این نام‌گذاری، تکرار واژه «الهی» در بندهای این مناجات است.

در منابع روایی قطعه‌هایی از این مناجات آمده است؛ به عنوان نمونه در صحیفه سجادیه دعای پنجاه و سوم قسمتی از این مناجات،^۸ و در المزار شهید اول بخشی از این مناجات به نقل از میثم تمار از أمير المؤمنين ع ذکر شده است.^۹ همچنین این مناجات را به صورت کامل، کفعمی یک بار در البلد الامین^{۱۰} بعد از زیارات و بار دیگر در المصباح^{۱۱} و مجلسی در

۱. موسوعة العلامة المرعشی، ج ۱، ص ۲۶۶.

۲. یعقوب بن نعیم بن قرقارة الکاتب أبو یوسف از اصحاب جلیل القدر شیعه که در حدیث کاملاً مورد اعتماد است. از امام رضا ع روایت دارد و کتابی در باب امانت نگاشته است (رجال النجاشی، ص ۴۴۹).

۳. التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن، ص ۳۷۵.

۴. موسوعة العلامة المرعشی، ج ۱، ص ۲۶۶.

۵. مهج الدعوات و منهج العبادات، ص ۴۶.

۶. بحار الأنوار، ج ۹۱، ص ۹۹.

۷. المصباح، ص ۳۶۸.

۸. الصحیفه السجادیة، دعای ۵۳، ص ۲۵۸. عبارت مدنظر این چنین است: وَأَرْحَمُنِي إِذَا انْقَطَعَ مِنَ الدُّنْيَا أَثْرِي، وَأَمَحَى مِنْ الْمَخْلُوقِينَ ذِكْرِي، وَكُنْتُ مِنَ الْمُنْسَبِينَ كَمَنْ قَدْ نُبِي.

۹. المزار، ص ۲۷۱.

۱۰. البلد الامین و الدرع الحصین، ص ۳۱۱.

۱۱. المصباح، ص ۳۶۸.

بحار الأنوار به عنوان «مناجاة أمير المؤمنين مروية عن العسكري عليه السلام»^۱ ذکر کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

در سده‌های پنجم و ششم، تشیع در کاشان نهادینه شد. الفهرست منتجب‌الدین و برخی دیگر از منابع این دوره، محدثان کاشانی‌الأصل و ساکن کاشان را در این دوره معرفی می‌کنند. شرح حال راویان و محدثان این دوره، بیان‌گر آن است که دو جریان مهم در این دوره در کاشان وجود داشته است: اول، جریان حدیثی - ادبی و دوم، جریان فقه‌محور که باعث مهاجرت فقیهان و عالمان شایسته امر قضاوت به این شهر شد.

قطب‌الدین راوندی در انتقال آثار فقهی علمایی همچون شیخ طوسی به کاشان و ایران نقش موثری داشته است؛ آن گونه که از اجازات حدیثی قابل برداشت است، قدیمی‌ترین نسخه الاستبصار شیخ طوسی با اجازه قطب‌الدین راوندی موجود است. جایگاه فقهی قطب راوندی آن قدر والا است که علاوه بر نقل منقولات وی در کتب متأخرین، نظریات فقهی او در برخی موارد بر نظریات فقهای برجسته ترجیح داده شده است.

سید ابوالرضا راوندی عالمی جامع‌الأطراف بوده که بررسی ویژگی‌های شخصیت او، بیان‌گر نقش منحصر به فردش در رونق حوزه امامیه کاشان در قرن ششم است. سید ابوالرضا با انتقال میراث حدیثی بغداد به کاشان و ریاست مدرسه مجدیه در کاشان، مسبب حضور و رفت و آمد عالمانی بزرگ از سیر مراکز حدیثی، برای اقامت و تصحیح کتب حدیثی شیعه گردید. این میراث حدیثی در ادامه به نقاط متعدد، از جمله حله منتقل گردید.

کتابنامه

- أدعية السر، ضیاء‌الدین ابوالرضا حسنی راوندی، تحقیق: سعیدرضا علی‌عسکری، چاپ در مجموعه میراث حدیث شیعه، به کوشش: مهدی مهریزی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۰، دفتر چهارم.
- الأربعون حدیثا، علی بن عبیدالله (منتجب‌الدین)، قم: مؤسسه الإمام المهدي عليه السلام، ۱۴۰۸ق.
- أعيان الشيعة، سید محسن امین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
- الإقبال بالأعمال الحسنة، علی بن موسی (ابن طاووس)، تحقیق: جواد قیومی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۶ش.

- بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
- بغية الطلب فی تاریخ حلب، عمر بن احمد (ابن عديم)، تحقیق: سهیل زکار، بیروت: دارالفکر، بی تا.
- البلد الأمين و الدرع الحصین، ابراهیم بن علی عاملی کفعمی، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، چاپ اول، ۱۴۱۸ق.
- البیان، محمد بن مکی عاملی (شهید اول)، تحقیق: محمد الحسون، قم: انتشارات محمد الحسون، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
- تاج العروس من جواهر القاموس، محمد مرتضی حسینی زبیدی، بیروت: دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
- تاریخ إصبهان (ذکر أخبار إصبهان)، احمد بن عبدالله (ابونعیم)، تحقیق: حسن سید کسروی، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۰ق.
- تاریخ قم، حسن بن محمد قمی، ترجمه: علی بن حسن بن عبدالملک قمی، تحقیق: محمدرضا انصاری، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی، گنجینه مخطوطات اسلامی، ۱۳۸۵ش.
- تاریخ الوزراء، نجم الدین ابوالرجاء قمی، به کوشش: محمد تقی دانش پڑوه، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳ش.
- التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن، علی بن موسی (ابن طاووس)، قم: مؤسسه صاحب الأمر، چاپ اول، ۱۴۱۶ق.
- تشیع: تاریخ و فرهنگ، محمد کاظم رحمتی، قم: انتشارات مورخ، چاپ اول، ۱۳۹۵.
- تهذیب الأحکام، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: حسن موسوی خراسان، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
- الجواهر السنیة فی الأحادیث القدسیة (کلیات حدیث قدسی)، محمد بن حسن حر عاملی، ترجمه: زین العابدین کاظمی، تهران: انتشارات دهقان، چاپ سوم، ۱۳۸۰ش.
- خصائص الأئمة، محمد بن حسین سید رضی، تصحیح محمد هادی امینی، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۴۰۶ق.
- دیوان، ضیاء الدین ابوالرضا حسنی راوندی، تحقیق: سید جلال الدین محدث ارموی، تهران: مطبعة مجلس، چاپ اول، ۱۳۳۴ش.

- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، محمد محسن آقابزرگ تهرانی، بیروت: دار الأضواء، چاپ سوم، ۱۴۰۳ق.
- ذکری الشيعة فی أحكام الشريعة، محمد بن مکی عاملی (شهید اول)، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.
- راحة الصدور و آية السرور، محمد بن علی بن سلیمان راوندی، تصحیح: محمد اقبال، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴ش.
- الرجال، احمد بن علی نجاشی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ ششم، ۱۳۶۵ش.
- الرجال، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، چاپ سوم، ۱۴۲۷ق.
- ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، عبدالله بن عیسی بیگ افندی، تحقیق: احمد حسینی اشکوری، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی، چاپ اول، ۱۴۳۱ق.
- السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، محمد بن منصور ابن ادريس حلی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.
- شرح زندگی و شهادت حضرت سلطانعلی بن امام محمد باقر علیه السلام، عبدالرسول مدنی کاشانی، کاشان: مرسل، چاپ یازدهم، ۱۳۸۵ش.
- الصحیفة السجادية، علی بن الحسین (زین العابدین)، قم: دفتر نشر الهادی، چاپ اول، ۱۳۷۶، دعای ۵۳.
- غایة المراد فی شرح نکت الإرشاد، محمد بن مکی عاملی (شهید اول)، تحقیق: رضا مختاری، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
- الفهرست، علی بن عبیدالله (منتجب الدین)، تحقیق: جلال الدین محدث، قم: کتابخانه آية الله مرعشی نجفی، چاپ اول، ۱۳۶۶ش.
- کاشان در مسیر تشیع، مصطفی صادقی، قم: انتشارات شیعه شناسی، چاپ اول، ۱۳۸۶ش.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الإسلامیة، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
- کشف الرموز فی شرح مختصر النافع، حسن بن ابی طالب یوسفی، فاضل آبی، تحقیق: علی پناه اشتهااردی - آقا حسین یزدی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ سوم، ۱۴۱۷ق.
- کنوز النجاح، علی بن حسن طبرسی، تحقیق: غانم منسی طعمة، کربلاء: العتبة الحسينية المقدسة، چاپ اول، ۱۴۳۹ق.

- المحاسن، احمد بن محمد برقی، تصحیح: جلال الدین محدث، قم: دارالکتب الإسلامية، چاپ دوم، ۱۳۷۱ق.
- مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة، حسن بن یوسف حلّی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ق.
- المزار، محمد بن مکی عاملی (شهید اول)، تحقیق: محمد باقر موحد ابطحی، قم: مدرسه امام مهدی علیه السلام، چاپ اول، ۱۴۱۰ق.
- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، حسین بن محمد تقی نوری، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول، ۱۴۰۸ق.
- المصباح، ابراهیم بن علی عاملی کفعمی، قم: دارالرضی، چاپ دوم، ۱۴۰۵ق.
- المعتر فی شرح المختصر، نجم الدین جعفر بن حسن محقق حلّی، قم: مؤسسه سید الشهداء، چاپ اول، ۱۴۰۷ق.
- معجم البلدان، یاقوت حموی، بیروت: دار صادر، چاپ دوم، ۱۹۹۵م.
- مکاتب فقه امامی ایران پس از شیخ طوسی تا پای گیری مکتب حله، احمد پاکتچی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، چاپ اول، ۱۳۸۵ش.
- مناقب آل ابی طالب، محمد بن علی (ابن شهر آشوب)، قم: انتشارات علامه، چاپ اول، ۱۳۷۹ق.
- موسوعة العلامة المرعشی، شهاب الدین مرعشی، به اهتمام: محمد اسفندیاری و حسین تقی زاده، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، چاپ اول، ۱۳۸۹ش.
- مهج الدعوات و منهج العبادات، علی بن موسی (ابن طاووس)، قم: دار الذخائر، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.
- نقض، عبد الجلیل قزوینی رازی، تحقیق: سید جلال الدین محدث ارموی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸ش.
- الیقین باختصاص مولانا علی بإمرة المؤمنین، علی بن موسی (ابن طاووس)، تحقیق: اسماعیل أنصاری زنجانی، قم: دارالکتب، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- «اهمیت نسخه های خطی برای مطالعه تاریخ تشیع»، محمد کاظم رحمتی، مجله میراث شهاب، تابستان و پاییز ۱۳۹۵، شماره ۸۴ و ۸۵.
- «صفحة مشرقة عن تاريخ السماع والقراءة والاجازة عند الامامية (نسخة نهج البلاغة برواية

- السید الرواندى أنموذجا»، سیدحسن موسوی بروجردی، مجله تراثنا، محرم الحرام و جمادى الآخر ۴۳۳ق، شماره ۱۰۹ و ۱۱۰.
- «فی رحاب نهج البلاغه (۵)؛ نهج البلاغه عبر القرون»، سید عبدالعزیز طباطبایی، مجله تراثنا، سال نهم، ربیع الثانی و رمضان ۴۱۴ق، شماره ۳۵ و ۳۶.
- «المتبقی من مخطوطات نهج البلاغه حتى نهاية القرن الثامن»، سید عبدالعزیز طباطبایی، مجله تراثنا، ویژه نامه شریف رضی، سال اول، شوال و ذی القعدة و ذی الحجة ۴۰۶ق، شماره ۵.
- «نهج البلاغه عبر القرون (۷)، شروحه حسب التسلسل الزمنی؛ منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه»، سید عبدالعزیز طباطبایی، مجله تراثنا، سال دهم، محرم و جمادى الآخر ۴۱۵ق، شماره ۳۸ و ۳۹.

